

формирования национальной интеллигенции получившее светское государственное образование.

Источники и литература

1. Государственный архив АРК (ГААРК), ф. 100, оп. 1, д. 1346.
2. ГААРК, ф. 100, оп. 1, д. 2360.
3. ГААРК, ф. 111, оп. 1, д. 5.
4. ГААРК, ф. 111, оп. 1, д. 8.
5. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – нач. XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – С.162.
6. Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев, высочайше утвержденные 26 марта 1870 года// мир ислама. – 1913. – Т. 2, вып. 4 – С. 260-267.
7. Проект устройства образовательной части у крымских татар, составленный членами учебного ведомства, приглашенными к участию в учрежденной на сей предмет, и исправленный согласно с мнением татар и других членов комиссии// сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. – СПб: Изд-во тип. Товарищества «Общественная польза», 1869. – С. 146-156.
8. Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. – СПб: Изд-во тип. Товарищества «Общественная польза», 1869.-522 с.
9. Открытие Симферопольской татарской учительской школы // Одесский вестник. – 1872, 23 декабря. – № 105.
10. Прохоров Д.А. И.И. Казас – инспектор Симферопольской татарской учительской школы.// Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2003-вып. X-С. 599-621.
11. Змерзлый Б. В. Крымские татары в системе народного образования Крыма начала 20-х гг. XX в. // актуальные вопросы истории крымских татар. I научные чтения. Симферополь-Бахчисарай, 10-12 апреля 2002 г. – Симферополь-Бахчисарай, 2002. – С.37-40.

Васильчук Г.М.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В СРСР 1920–30-Х РР

Російська історична наука, долаючи «кризу», яка виникла наприкінці 80-х – початку 90-х рр., розвивається на засадах своєрідного методологічного плюралізму, спираючись на ґрунтовну джерельну базу. Демонтаж марксистсько-ленінської методології відбувався на теренах колишніх радянських республік, історики яких формували власні концепції висвітлення минулого. Пошук альтернативної методології, котрий припадає на першу половину 90-х рр., супроводжувався дискусіями, спростуванням старих і формуванням нових ідеологем. На цю обставину та специфіку пострадянського історіографічного дискурсу звертали увагу відомі російські історики – А.Н. Сахаров, Г.О. Бордюгов, В.Г. Афанасьєв, Г.Д. Алексєєва, Ю.Л. Дьяков, Д.О. Поляков, В.П. Данилов [1]. Вони критично оцінювали історіографічну ситуацію, вибудовували перспективи розвитку історичної науки, визначалися з проблемно-тематичними пріоритетами, концептуальними, світоглядними і суто методологічними аспектами. Російських істориків не влаштувала «струнка соціально-історичних уявлень», притаманна радянській історіографії, позаяк вона «стала канонічною» [2]. Пострадянська історіографія, перший етап формування якої припав на 1989–1990 рр., коли за висловлюванням Г.О. Бордюгова «політична кон'юнктура» та інерція минулого «ніжно викручувала нам руки» [3], вирізнялася перебудовним радикалізмом щодо висвітлення радянської історії та еволюційним освоєнням теоретико-методологічних надбань світової науки.

Радянська політична система, основою якої була комуністична партія, перестала існувати, тому відбувся не лише перегляд теорії історичних досліджень, а також їх пріоритетів. Для з'ясування маловідомих сторінок соціально-політичної історії, особливо радянського періоду, необхідні були нові архівні джерела, які активно досліджували історики у пошуках історичної правди, зосереджуючись на фактологічних підходах, принципах історизму, об'єктивності, формуючи нову історіографічну базу традиційних наукових пріоритетів – висвітлення непу, аграрних відносин, колективізації, політики розкуркулення. Змінювалося не «обличчя» науки [4], а її експериментальна база. Сучасні історики займалися ревізією міфів і догм про минуле.

Політологічні теорії, які виникли на Заході багато років тому, почали проникати в історіографічний простір Росії, оголений перебудовними процесами початку 90-х рр. Нехтуючи власним досвідом конкретних методик історичних досліджень, учені-суспільствознавці почали запозичувати пізнавальні технології сучасної західної соціології та політології. Зокрема, для суспільних наук пострадянського періоду стала модною концепція «школи тоталітаризму», яка слугувала для них методом історичного пізнання радянського суспільства. Вони ототожнювали не розрізняючи онтологічні та гносеологічні аспекти, аналізуючи реалії соціально-економічних та політичних відносин. Так, на початку 90-х рр. висвітлення історії здійснення жовтневої революції сприймалися деякими істориками як «шлях до тоталітаризму» [5]. Об'єктом і предметом наукового дослідження стали тоталітарна держава і суспільство, які висвітлювалися в контексті масових репресій, політичної цензури і розкриття феномену сталінізму, хоча траплялися спроби з'ясувати похо-

дження самої ідеології тоталітаризму. Визнаючи апріорі тоталітарну природу функціонування суспільства, дослідники вибудували і відповідну концепцію наукового пізнання, порушивши принципи інтелектуальної історії, специфіку методології історії. Теорія тоталітаризму, на переконання В.С. Измозика та Н.Б. Лебіної, неспроможна вичерпно охарактеризувати багатоаспектні «суспільні явища, характерні для 20–30-х рр.» [6] Поняття «тоталітаризму», як зазначає О.В. Голубев [7], стало загальноживаним, проте його варто використовувати для з'ясування «конкретної історичної реальності радянської доби», позаяк спочатку використовували його синонім «командно-адміністративна система».

Теорія тоталітаризму мала прихильників та опонентів. Відомий російський історик А.С. Сенявський вважає суперечливими ідеї «тоталітарної школи», згідно якої радянське суспільство відноситься до «тоталітарної моделі лівої модифікації» [8]. Він не погоджується з тезою про те, що все ХХ ст. проходило під «знаком тоталітаризму», а сам термін вважає лише «робочим інструментом», позаяк концепція тоталітаризму є «вузькою» пізнавальною технологією в арсеналі історичної науки, яка позбавлена ознак універсального методу. Її застосування дозволяє виставити своєрідний діагноз суспільно-політичного життя, відтак радянська система була лише одним з різновидів авторитарної держави, влада якої нав'язала суспільству ідеологію і відповідні цінності, партія монополізувала все і вся. Суспільство і держава стали близнюками, демонструючи феномен абсолютного тоталітаризму.

Російська історіографія сприйняла сучасні концепції модернізації, цивілізаційного підходу, хоча вони не потрапили до посібників з методології історії, які з'явилися на початку ХХІ ст. [9] Історична наука виявила певний консерватизм, захищаючи класичні принципи і методи дослідження, а новітні пізнавальні технології (модернізм, глобалізм, повсякденність, тоталітаризм) лише апробує на конкретних «ділянках історії». Вони існували на Заході, перебуваючи в арсеналі західної політології, соціології, представляючи так звані «некласичні підходи», зумовлені на думку Н.М. Дорошенка, «намаганням подолати марксистську інтерпретацію історії» [10], характерні для середини ХХ ст. (математично-кібернетичні, інформаційно-кібернетичні, культурно-інформаційні моделі тощо). Проаналізувавши праці представників «неокласичних» і «постнеокласичних» підходів, Н.М. Дорошенко виокремив тенденцію пошуку істориками «системного підходу», тобто «створення історичної синергетики і синергетичного стилю мислення» [11]. Він звернув увагу, «з філософської точки зору», на концепцію В.П. Брянського, котрий розглядає соціальну організацію на трьох рівнях: онтологічному (у формі диференціацій та інтеграції соціальних інститутів (установ), гносеологічному (у формі диференціацій та інтеграції знання) і аксіологічному (у формі диференціацій та інтеграції цінностей). Така теоретична парадигма, на його думку, поглиблює обґрунтування методів пізнання історії в онтологічних, гносеологічних, логічних, аксіологічних аспектах. Абсолютизація одного або ігнорування іншого, як слушно зауважує Н. Дорошенко, «призводило і призводить до кризи в історичній науці». Підсумовуючи наукову літературу з питань методології історії, він прогнозує два підходи вивчення історії в ХХІ ст.: універсального, у формі єдиної «інтегративної теорії історичного процесу»; антицивілізаційного (модернізаційного). Реалії сучасного історіографічного дискурсу в Росії, особливо з проблем соціальної та політичної історії ХХ ст., свідчать про наявність різних підходів – класичного і неокласичного, модерністського, цивілізаційного, антицивілізаційного, глобалістського. Методологічний плюралізм в контексті теорії знаходить свою нішу для відповідної інтерпретації, але значно складніше дається їх конкретне застосування.

Суперечливість «теорії модернізації» в історичному дослідженні полягає в тому, що онтологічні і гносеологічні аспекти дуже тісно переплітаються, відтак втрачається її прагматична пізнавальна роль. Історик А.С. Сенявський вважає модернізацію – переходом від традиційного сільського до індустріального і одночасно міського суспільства [12]. Він фактично використовує елементи класичного методу історичного аналізу з виразними ознаками формаційного підходу, тобто зміни стану суспільного розвитку. «Теорія модернізації, – наголошує вчений, – побудована на ідеї відставання Росії від західної цивілізації, у тому числі соціально-економічних, культурних, політичних процесів» [13]. Він не заперечує використання «категорії модернізації», а також побудованих на ній концепцій, але вважає їх надто «аморфними та історично неконкретними», які можна однозначно застосовувати до «петровської епохи» і «радянського періоду». Не включають один одного модернізаційні і цивілізаційні підходи, відтак їх прагматичне використання має конкретні історичні події, явища, процеси. Їх загалом вдало реалізував В.Г. Вишневський, оцінюючи розвиток російського і радянського суспільств з точки зору «консервативної модернізації» в СРСР [14].

Історико-філософська думка у ХХ ст. висунула чимало теорій, які суттєво вплинули на розвиток гуманітарних і навіть прикладних наук. теорія модернізації посіла тут одне з ключових місць, але переважно на Заході, починаючи з другої половини ХІХ ст., вибудувавши відповідний методологічний ряд. Сучасна російська історіографія намагається її адаптувати протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Модернізаційний підхід, на переконання В.М. Тевельова [16], допомагає збагнути трансформації традиційних цінностей, структур, але він виявив себе найпродуктивніше в соціології Цей підхід має пізнавальні функції, прикладне значення, але сама теорія модернізації вибудована «в рамках методології однолінійного прогресивізму і моністичної інтерпретації історії, породженої синдромом безальтернативності» [17].

З'ясовуючи сучасні концепції пізнання, дослідники виокремлюють три соціологічні макротерії: формаційну, цивілізаційну і модернізаційну. Їх виносять за «межі власне історичної науки», але застосування подібних підходів дозволяє «вписати» конкретне суспільство в контекст загальносвітової історії через універсальні закономірності суспільного розвитку (стадіальний підхід), або через соціокультурне розмаїття суспільств як цілісності (цивілізаційний підхід) [18]. Зокрема, Н.А. Проскуракова дослідила особливості ме-

тодологічного плюралізму в російській історіографії, зосередившись на теоріях модернізації і цивілізації, їх сприйняття і спростування істориками різних поколінь та напрямків. Методологічна ситуація, на її думку, характеризується наявністю в історіографії оновленого формаційного підходу, розробок цивілізаційного методу, співіснування обох парадигм, освоєння модернізаційних теорій. Критика формаційного підходу і пошук макромоделей пояснення історичного процесу висунули на авансцену концепції модернізації і цивілізованості. Дослідниця зазначає, що початок переходу від формаційного універсалізму до цивілізаційного плюралізму, тобто до ідей багатовекторності історичного розвитку заклав І.Д. Ковальченко у 90-х рр. Макроісторичні парадигми продовжували розвивати інші вчені, змагаючись у тлумаченнях поняття «цивілізація», апелюючи до культурологічного підходу, відтак цивілізація розглядається як соціокультурна спільнота, яка формується на основі універсальних цінностей, що виявили себе у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва.

Суспільствознавці теоретично обґрунтували сучасні підходи, але не випрацювали конкретного механізму їх застосування. Теорія цивілізаційного підходу характерна для визначення стану суспільства, проте не називає критерії його зрілості, обмежуючись географічним фактором та деякими соціокультурними ознаками (євразійська цивілізація тощо). Виразно постає неузгодженість теоретичного обґрунтування «цивілізаційної парадигми», та її конкретного застосування в історичних дослідженнях. Варто історикам вдатися до прикладного використання теорії модернізації чи цивілізації, то одразу виникають оціночні характеристики («імперська модернізація», «псевдомодернізація», «консервативна модернізація» тощо), тобто онтологічний аспект нівелює гносеологічний. Визначення «європейська цивілізація» чи «євроазійська», якщо не досліджувати соціокультурні, економічні, політичні відносини, залишатимуться гучними і привабливими макрооцінками.

Російські дослідники використовують пізнавальні концепції постмодерну для з'ясування історичних явищ, змін, подій. Вони були сформовані на Заході наприкінці 70-х рр. для інтегральної характеристики сучасного постіндустріального, інформаційного суспільства з виразними ознаками цивілізованості, але їх переважно використовували в якості методології для вивчення культури, психології, мови. Постмодернізм набув статусу культурологічної і філософської теорії, відтак його гносеологічну базу становлять філософсько-культурологічні підходи [19]. Історики уникають постмодерністських теорій, які суперечать традиційним методам історичних досліджень, позаяк суспільство постає у постмодерністів поза історією, а «теоретизування про соціальний світ» вихолощує реальні процеси. «Постмодерністський інтелектуальний настрій на відмову від істини, від суті, від визнання закономірностей історичного процесу, – наголошує Ю.В. Ірхин, – породив скептичне відношення до можливості теоретичного обґрунтування шляхів розвитку суспільства» [20]. На думку інших дослідників постмодерністські теорії можна використовувати для аналізу соціуму, держави, цивілізації [21], але їх обмаль в історіографічних дослідженнях конкретних проблем історії 20–30-х рр.

Історична наука в Росії, судячи з аналізу тематики захищених кандидатських і докторських дисертацій, вирізняється від радянської розмаїттям проблем та методологією їх висвітлення. Аграрна історія, яка залишається пріоритетним напрямком наукових досліджень, зазнала суттєвого перегляду теоретичних основ та фактологічних аспектів. Історики, спираючись на нові архівні джерела, почали вивчати голод 1932–1933 рр. На території РСФРР, виявляти їх та друкувати збірники документів і матеріалів про здійснення колективізації та політики розкуркулення, з'ясувати демографічні та соціально-економічні наслідки масового політичного терору держави проти селян. Перелічені проблеми багатьма істориками віднесені до складових соціальної політики держави, хоча функціональні складові соціальної історії висвітлюються деякими істориками в контексті модерної теорії повсякденності – нового для традиційної історіографії напрямку. Переважна більшість фундаментальних праць присвячено з'ясуванню відносин влади і суспільства, дослідження яких відбувається під впливом концептуальних положень теорії тоталітаризму.

Історія соціально-економічного розвитку 20-х рр. розглядається російськими істориками в контексті непу, хоча з'явилися й інші напрямки наукових досліджень. Новітня історіографія непу має десятки монографій, сотні статей, близько тридцяти дисертацій, захищених російськими ученими протягом 1991–2006 рр., тобто вона дуже урізноманітнілась порівняно з радянською. Вона вирізняється також від української, хоча спостерігаються деякі спільні тенденції, особливо у з'ясуванні історії політичних відносин. Російські історики започаткували дослідження структурно-функціональних складових політичної системи періоду непу. Одним з основних дослідників «непівського суспільства» є Є.Г. Гимпельсон [21]. Загалом історіографічні джерела, тобто монографічні та особливо дисертаційні дослідження, заслуговують окремого проблемно-теоретичного розгляду, відтак зосереджусь лише на тих, які з'явилися нещодавно, а головне мають безпосереднє відношення до історіографії історії соціально-політичних та культурно-духовних відносин 20-х рр.

Історіографія непу виявилася своєрідною реакцією на перебудовні процеси в суспільстві початку 90-х рр., коли історики намагалися знайти готові рецепти на виклики часу, зумовлені трансформацією радянської політико-економічної системи. На середину 90-х рр. З'явилися перші історіографічні розвідки, які підсумовували перший стан вивчення основних проблем непу російськими істориками. Їхніми авторами були представники середнього покоління історіографів, за винятком М.М. Горінова [22], статті і доповіді яких виходили в регіонах, тобто спостерігалось переміщення до регіонів [23].

Перша половина 90-х рр. в історіографії непу стала перехідною ланкою, упродовж якої спостерігалася інерція радянської історіографічної школи, а з другого боку й еволюційне відмирання її концептуальних складових та фактологічних пріоритетів, скасування різних табу на проблематику. В історіографічних оглядах наукової літератури домінувала бібліографічна описовість, усталена традиція висвітлення непівської

тематики з її пріоритетами – аграрної сфери, промисловості, торгівлі.

У 1999 р. вийшла монографія І.Б. Орлова [24] – історіографа непу, котрий критично і системно проаналізував сучасну російську історичну літературу. Книга не є суто історіографічним дослідженням, а насамперед історико-теоретичним, позаяк її автор з'ясовує концептуальні ознаки непу, його сутність, реформаційний потенціал, альтернативність і системність непівської «моделі», суперечливість елементів. Він намагається спростувати точку зору західної історіографії про те, що неп – це «політичний міф». Розділи монографії – «Від «монометодології» до нової синергетики», «Нове народження теорії альтернатив», «Сутність і хронологічні рамки «двосутнісного непу» стосуються теоретико-методологічних проблем висвітлення більшовицької економічної модернізації. Учений погоджується з економістом О. Лацісом про те, що в історичних дослідженнях непу переважає формаційний підхід, а загальноцивілізаційний ніхто з істориків не застосовував, але не заперечує пізнавальних можливостей першого. «Звичайно, – наголошує Ігор Борисович, – спроба поставити питання ребром про придатність наразі старої формаційної теорії з її тлумаченнями соціалізму і капіталізму є надто запізнілою. Однак формаційний підхід, як і решта, має повне право і реальні можливості посісти власне місце серед історичних методів» [25]. Кожен метод історичного пізнання виконує притаманну йому функцію, що дуже важливо для з'ясування складових непу, його організаційних частин. «За такого підходу, – переконаний Орлов, – немає місця протиставленню різних груп істориків: загальна теорія історичного знання вибудовується «знизу», на основі вивчення різних сторін непу, а не орієнтується на філософські чи соціологічні схеми» [27]. Російський дослідник фактично закликав колег повернутися до принципу історизму, не заперечуючи пізнавальних можливостей загально-соціологічних підходів.

Досліджуючи історичну наукову літературу про альтернативність непу, Орлов визнав безперспективною протистояння двох парадигм – «оптимістичної» та «песимістичної» – бухарінської концепції непу і сталінської теорії модернізації. В історіографії непу теорія альтернатив виникла наприкінці 80-х – початку 90-х рр., але згодом від неї відмовилися, що засвідчило факт подолання інерції радянської історичної школи.

Новим напрямком розвитку сучасної російської історіографії непу є його системне вивчення, тобто з'ясування функціональних складових – елемент, структура, середовище, підсистема, а також залучення модерних системно-структурних підходів. Питання про системність непу жваво дискутувалося серед істориків, яке стало предметом самостійного дослідження, виокремившись в специфічний напрямок. У зв'язку з цим з'явився сумнів стосовно цілісності економічної політики. Розділи монографії Орлова були опубліковані на сторінках фахових періодичних видань [28], у колективних роботах [29], які узагальнили науково-історичні дослідження непу, систематизували історіографію, виокремили та проаналізували її нові напрями.

У 2006 р. вийшов збірник статей про економічні політичні і соціокультурні аспекти непу [30]. Зокрема, до економічних проблем були віднесені – багатоукладність, ринок і його державне регулювання, система планування, податкова політика і підприємництво, воєнна промисловість, авіапромисловість, іноземні фірми, реформи управління залізничним транспортом. Політичну складову представлено наступними тематичними блоками: легітимність радянського законодавства, правовими аспектами діяльності акціонерних товариств, політичні еліти і режим, громадські організації, регіональні управлінські еліти, політичні інтереси населення міської провінції. Соціокультурний аспект увібрав підрозділи, присвячені з'ясуванню основних проблем демографічної політики, розвитку міської сім'ї, діяльності селянської сім'ї, трудовим відносинам, соціально-трудовим конфліктам, «непівській повсякденності», рефлексіям західної інтелігенції 20-х рр. про непівську Росію.

Теоретико-методологічні та історіографічні питання непу висвітлювали автори першого розділу – А.С. Сенявський про сучасні підходи та перспективи вивчення нового курсу більшовиків [31], В.П. Данилова про розуміння непу [32], а також І.Б. Орлова про регіональний аспект непу та його сучасні тлумачення в історіографії [33]. Не вдаючись до викладу змісту згаданих авторів, статті яких необхідно розглядати в контексті конкретної проблематики, значаку специфіку історіографічного дискурсу стосовно «непівської» тематики. Характерною його ознакою є наявність відносної політизації, інерції «перебудовної кон'юнктури», але досліджень, «особливо з конкретних проблем, створених в суто «академічному» ключі» [34]. Російське суспільство – передусім його економічно-підприємлива еліта, яка зосереджена в органах державної влади, орієнтується на зразки дореволюційного соціально-економічного розвитку Росії, меншою мірою на так званий потенціал непу, тому непівська тематика «дезактуалізується», але зменшення рівня «кон'юнктурності» створює передумови для об'єктивних досліджень. До них слід віднести роботу Л.В. Борисової про трудові відносини в радянській Росії на початку непу [35], хоча спостерігається певна теоретична залежність автора від стереотипності радянської історіографії.

Російські історики, крім з'ясування проблемно-тематичних пріоритетів та концептуальних основ вітчизняної історіографії, виявляють науковий інтерес до зарубіжної. Так, у 2005 р. вийшла книга А.А. Некрасова про англо-американську історіографію непу [36]. Вона залишається єдиним сучасним історіографічним дослідженням зарубіжної історіографії. Він вважає 60–70-ті рр. ХХ ст. початком «справжнього розквіту» західної історіографії, що тривав до 1991 р. Дослідження так званих «радянологів» проводилися в контексті «соціальної історії», позаяк «соціальні історики» намагалися «здійснити тотальний перегляд точок зору на радянську історію, які склалися на Заході, відтак їх називають частенько «ревізіоністами». Протягом 70–80-х рр. спостерігалось систематичне дослідження економічної історії західними ученими, а під час горбачовської перебудови значне поживлення непівської проблематики, але «дослідницькі пріори-

тети змінилися і проблеми сталінізму, які розглядаються по-новому із застосуванням нових підходів, а інколи і поновлених старих, вийшли на перше місце, відтіснив як соціальну, так і, тим паче, економічну історію досталінської Радянської Росії на манівці» [37]. Перший розділ книги Некрасова присвячено загальному огляду англо-американської радянології, яка є складовою частиною західної історіографії непу, розгляду її основних наукових шкіл та напрямків; другий стосується тієї літератури, автори якої з'ясовували обставини політичної кризи восени 1920 – весною 1921 рр. в Росії, яка вплинула на проголошення непу; третій є викладом основних точок зору західних дослідників на політичне та соціально-економічне походження непу. «Чи була нова економічна політика історично зумовленою, планомірною і послідовною, або це лише геніальна лєнінська імпровізація, чи існувала взагалі «лєнінська концепція непу», який внесок до розробки основ цієї політики зробили інші відомі більшовистські лідери і чи існувала альтернатива сталінізму, яке співвідношення «демократії» і «тоталітаризму» в межах нелівської економіки і політичної системи, які причини краху нової економічної політики, – зазначає Некрасов від імені західних учених, – усі ці запитання жваво обговорювалися західною історіографією» [38]. Деякі її концептуальні положення позначилися на історичних дослідженнях непу в роки перебудови та пострадянської історіографії. Підсумовуючи історіографічний аналіз зарубіжної наукової літератури з історії соціально-економічних та політичних відносин в СРСР 20-х рр., російський дослідник дійшов висновку про те, що на початку 90-х рр. «радянологічні дослідження потрапили до «смуги чергової методологічної кризи, мабуть більш глибокої, ніж попередня, яка сталася на межі 60–70-х років» [39]. Якщо тоді вона торкнулася пріоритетів вивчення радянської історії, то тепер основ самої науки. Термін «радянологія» дратував тих істориків, які займалися соціальною історією, яка мала опосередковане відношення до політико-ідеологічних підвалин радянської системи влади. Вони вважають себе істориками, а не політологами, позаяк сама «радянологія» стала фактом історії». Упродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., на думку Некрасова, спостерігалася стійка тенденція у розвитку західно-росієзнавства, яке виявляє інтерес до історії російської провінції.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. з'явилися дисертаційні дослідження російських істориків з питань історіографії, які підсумували досягнення і прорахунки пострадянської історичної науки. Так, О.В. Сидоров показав теоретико-концептуальні засади вітчизняної історіографії 1920-х рр. [40], тобто початковий етап формування радянської, І.Б. Орлов захистив докторську дисертацію з теоретичних та соціально-економічних проблем непу [41], І.В. Волошинова розглянула стан російської історіографії з історії здійснення переселенської політики у 1920–1930-х рр. [42]

Соціально-економічні та культурні перетворення в СРСР 1928–1941 рр. стали предметом дисертаційного дослідження М.В. Наумова, присвячене історіографії проблеми [43]. Він ототожнює поняття «вітчизняна історіографія» та «російська історіографія», але висловлює сумнів стосовно їх тотожності з радянською, яка сприймається як «марксистська» або «марксистсько-лєнінська». До сучасної історіографії Наумов зараховує роботи, які з'явилися протягом «перебудови» та після 1991 р., хоча вони належали до радянської. Основним завданням його дисертаційної роботи було виявлення провідних концепцій пояснення феномену «радянського суспільства», їх співставлення, аргументації істориків, виокремлення дискусійних питань, з'ясування тематичних пріоритетів. Перший розділ присвячено виявленню концептуальних основ радянської історіографії 30–80-х рр. з історії здійснення колективізації, індустріалізації та «культурної революції». Автор визначився з напрямком дослідження, яке структурно віддзеркалювало радянську історіографічну традицію. Розділи сучасної історіографії також стосуються проблем колективізації, індустріалізації, «культурної революції». Відсутня конкретна проблематика, тобто поглиблене вивчення історичної літератури. Постановка історіографічної проблеми дуже широка – соціально-економічні перетворення, а її реалізація виявилася вузькою, тому що колективізація та індустріалізація – це метод і засіб сталінської модернізації, процес, відтак дисертаційна робота не розкриває специфіку сучасного історіографічного процесу. Історія культурного будівництва висвітлюється шляхом історіографічного аналізу наукової літератури з питань «культурної революції» (подолання неписьменності, розвиток освіти), ідеології, духовного життя суспільства, ніби сучасна російська історіографія не подолала структурного і теоретичного синдрому догматизму у висвітленні традиційної проблематики соціалістичних перетворень.

Дисертаційна робота М.В. Наумова була захищена у 2004 р., але за теоретико-методологічним та концептуальним рівнем вона поступається історіографічним розвідкам М.М. Горинова 1996 р., присвяченим аналізу наукової літератури з економічної, політичної, соціальної історії, теорії російського комунізму, загально-теоретичних проблем історичної науки, національно-культурного розвитку [44]. Судження та висновки Горинова стосовно «перебудовної історіографії» проблем 20–30-х рр. ХХ ст. вирізняються категоричністю і водночас ясністю. Він пише «історичний екстремізм», аналізуючи вплив суспільно-політичної ситуації початку 90-х рр. на історичну науку, котрий виявився у формування так званої «теорії альтернатив» про завершальну стадію непу. В історіографії непу співіснують дві концепції – «песимістів» та «оптимістів», які, на думку Горинова, висвітлюють недоліки економічних реформ 20-х рр. в промисловості, сільському господарстві, виокремлюють надмірне втручання держави, а інші підкреслюють досягнення нового курсу, його вплив на відбудовчі процеси, лібералізацію політичного життя. Деякі його тлумачення соціально-економічних відносин, особливо на початку 30-х рр., на мою думку, є суб'єктивними, які заслуговують окремого з'ясування шляхом співставлення різних наукових позицій. Перспективним, на переконання Горинова, є напрямок вивчення повсякденного життя різних груп населення в контексті соціальної історії, дослідження «реального процесу суспільного розвитку, а не переважно його втрат». Російський історик підкреслює значно вагоміші досягнення зарубіжної історіографії з проблем соціальної історії повсякдення, ніж їх має вітчизняна історична наука. Його думку не поділяє І.В. Павлова, яка займалася «критикою ревізійного підходу західних істориків до вивчення сталінської Росії 30-х рр» [45]. На її думку, починаючи з

другої половини 80-х рр., історики-ревізіоністи (Д. Гетті, Ш. Фіцпатрик, Г. Ріттершпорн, Л. Віола, Х. Куромія, Р. Маннінг, Р. Терстон) сформувавши «певний напрямок» дослідження соціальної історії 30-х рр. Концепція соціального повсякденного життя суспільства має право на існування, вважає Павлова, але вона не є універсальною, а тим паче єдиною і послідовною для висвітлення суперечливих питань російської історії, яких достатньо, особливо в галузі аграрного сектору [46].

Духовна складова історії суспільного розвитку 20–30-х рр. також активно досліджується російськими істориками, однак історіографічних напрацювань мало. Характерною ознакою російського історіографічного процесу 90-х – початку ХХІ ст. є регіональний аспект наукових досліджень, зумовлений своєрідною децентралізацією історичної науки, а з другого боку актуалізацією соціальної історії, реального повсякдення, залучення сучасних методів їх вивчення [47]. Дослідження культури розглядається в контексті антропології та етнографії, побуту, історико-етнічних витоків, тобто етногенезу, масових політичних репресій, взаємовідносин влади та інтелігенції. Цей опосередкований аналіз став характерною ознакою російської історіографії. Він належить до її фактологічного напрямку. На таких теоретичних принципах написані ґрунтовні історико-теоретичні праці В.Л. Соскіна. Так, у 1994 р., переглядаючи попередні надбання, він виклав історико-теоретичні основи висвітлення культури 1917–1920 рр. крізь призму революційних подій [48]. Його наступна монографія стосувалася методологічних рекомендацій до лекційного курсу з історії культури першого етапу непу – 1921–1923 рр. [49] Наступні праці ученого розкривали особливості розвитку «російської радянської культури» протягом першого більшовицького десятиліття – 1917–1927 рр. [50] Дослідник з Новосибірська виокремлює соціокультурний та соціально-політичний аспекти, спираючись на фактологічні принципи науково-історичних досліджень. Питання теорії, історії та історіографії ролі інтелігенції в культурі сибірського міста, тобто подібно Соскіну, розглядає В.Г. Риженко [51].

У 2006 р. в Росії з'явилися монографії російських дослідників культурно-освітніх та соціокультурних проблем радянського суспільства 20–30-х рр. Вони мають спільні і відмінні риси, вирізняються концептуальними підходами, проблемно-тематичними пріоритетами. Так, видавництво «Наука» опублікувало велику за обсягом і дуже тенденційну за оцінками історичного минулого монографію А.В. Марчукова, присвячену особливостям українського національного руху в УРСР 20–30-х рр. [52] Він досліджує не «радянську національну політику», а історію «українського національного руху» на території Радянської України у 20–30-х рр. Робота є суто фактологічною, без теоретико-методологічного розділу. Перший розділ охоплює період ХІХ – початок ХХ ст., другий стосується періоду Першої світової та громадянської війн. Чотири наступних розділи Марчукової книги висвітлюють соціально-політичні аспекти «українського національного руху»: антисемітизм та його світосприйняття населенням, робітничий клас, селянство, українська інтелігенція і національне питання, «культурна робота», УАПЦ, «боротьба української і російської культур», теоретичні концепції національної ідеології, український національний рух і комунізм, «республіканська самостійність», «великий перелом» і національна політика, справа «СВУ», «радянський національний проект і доля українського руху». Автор 10 раз використовує у назвах розділів та підрозділів словосполучення «український національний рух», що засвідчує теоретичну бідність та концептуальну одноманітність його монографії. Соціальні аспекти перегукуються з національними, релігійнознавчі з культурологічними. Книга А.В. Марчукова порушила низку питань, які потребують спеціального історіографічного дослідження, співставляючи різні точки зору – російських, українських, зарубіжних дослідників.

Історико-теоретичним проблемам ідеології та культури непецької Росії присвячена монографія Ю.П. Шарапова, яка з'явилася у 2006 р. [53] Вона написана у стилі роздумів історика, котрий помер 5 березня 2005 р. Три розділи книги «Ідеологія», «Культура», «Портрети» висвітлюють авторське тлумачення відносин влади і церкви, «ідеологічної нетерпимості», розвитку вищої школи, науки, становлення нової літератури, показують взаємини політичної еліти та культури, деструктивний вплив ідеології.

Окремим напрямком сучасної російської історіографії культури є висвітлення істориками процесу становлення і функціонування системи політичної цензури. Цей напрямок почав формуватися з 1991 р., коли була скасована політична цензура у царині освіти та культури, відтак з'явилися книги Т.М. Горяєвої, Г.С. Єрмолаєва, Л.В. Максименкові [54], дисертаційні дослідження О.В. Майорова, О.В. Суворова, М.М. Клепікова [54]. Об'єктом їхніх праць є система політичної цензури, а предметом різні галузі культурно-духовного життя суспільства.

Таким чином, проаналізувавши сучасну російську науково-історичну літературу з проблем розвитку радянського суспільства 20–30-х рр., зазначу особливий інтерес дослідників до непецької проблематики, а з другого боку зменшення уваги до питань, які традиційно вважалися пріоритетними – індустріалізація, колективізація, роль робітничого класу тощо. Основною темою є відносини влади і суспільства, які досліджуються в контексті теорії тоталітаризму. Історики шукали оптимальну теоретико-методологічну парадигму висвітлення системних явищ, тому використовували різні наукові підходи, у тому числі традиційний формацийний аналіз суспільних відносин, жоден з яких не має універсальних концептуальних ознак. Їх пошук свідчив про подолання старометодології, характерної для радянської історичної науки, відтак на початку 90-х рр. вона виходила з кризи, а не потрапила до неї. Фундаментальних колективних монографій історики не написали, але видали велику низку індивідуальних праць.

Джерела та література

1. Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–20; Його ж. Отечественная историография: западные оценки и наша реальность // Россия в ХХ веке. Судьбы исто-

- рической науки. – М., 1996. – С. 727; Його ж. Новая политизация истории или научный плюрализм? (О некоторых тенденциях в мировой историографии истории России в XX в. // Там само. – С. 11–22; Його ж. Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. – М., 1996. – С. 159; Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.; Афанасьев В.Г. Новые концепции и старые мифы // Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 397–407; Алексеева Г.Д. Историческая наука России в поисках новых концепций // Там само. – С. 635–643; Дьяков Ю.Л. О некоторых причинах кризиса исторической науки. Проблемы и перспективы их решения // Там само. – С. 643–654; Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса? // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / Под общ. ред. чл.-корр. РАН А.Н. Сахарова. – М., 1996. – С. 22–30; Поляков Ю.А. Наше непредсказуемое прошлое. Полемические заметки. – М.: АИРО-XX, 1995. – 216 с.
2. Сахаров А.Н. Дискуссии в советской историографии... – С. 159.
  3. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества... – С. 46, 144.
  4. Иллерицкая Н.В. Становление советской историографической традиции: наука не обретшая лица // Советская историография. – М., 1996. – С. 186.
  5. Российская империя, СССР, Российская Федерация: история одной страны? Прерывность и непрерывность в отечественной истории XX века. Доклады и конференции / Отв. ред. Г.А. Бордюгов. – М., 1993. – С. 5.
  6. Измозик В.С., Лебина Н.Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – № 4. – С. 98–110.
  7. Голубев А.В. Тоталитаризм как феномен российской истории XX века // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М., 1999. – С. 7–17.
  8. Сенявский А.С. Российский тоталитаризм: урбанизация в системе факторов его становления, эволюции и распада // Там само. – С. 33–58.
  9. Коломыйцев В.Ф. Методология истории (от источника к исследованию). – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
  10. Дорошенко Н.М. О современных подходах к изучению истории // Фигуры истории, или «общие места» историографии... – С. 23–31.
  11. Там само. – С. 28.
  12. Сенявский А.С. Социальная динамика России в XX веке в контексте модернизации // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. Ю.А. Полякова. – М., 2001. – С. 281–298.
  13. Сенявский А.С. Российский тоталитаризм: урбанизация в системе факторов его становления, эволюции и распада // Власть и общество в СССР... – С. 34–35.
  14. Вишневецкий А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГН, 1998. – 432 с.
  15. Шевелев В.Н. Российская модернизация в контексте опыта XX столетия // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 3. – С. 36–46.
  16. Лубский А.В. Цивилизационные образы России // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 4. – С. 47–49.
  17. Проскуракова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 153–163.
  18. Ирхин Ю.В. Постмодернистские теории: достижения и сомнения // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 1. – С. 261–279.
  19. Там само. – С. 269.
  20. Хвостикова К.В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 22–34; Комисаров Б.Н. История нового времени и новистика: соотношение понятий // Россия в контексте мировой истории. Сб. статей. – СПб.: Наука, 2002. – С. 124–136.
  21. Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 433 с.
  22. Горинов М.М. Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996. – С. 239–277.
  23. Алексеева Г.С. Новейшая отечественная историография о причинах окончания нэпа (вторая половина 80-х – начало 90-х гг.) // Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. – Брянск, 1993. – С. 33–35; Камышин В.Д. Историография новой экономической политики // Тезисы докладов второй республиканской научной конференции «История советской России: Новые идеи. Суждения. Ч. III. – Тюмень, 1993. – С. 48–50; Филатов Н.Н. Современная историография внутрипартийной борьбы 1923–1929 гг. // Проблемы политологии и политической истории (Историографический обзор). Вып. 4. – Саратов, 1994. – С. 48–56; Кулагин Г.А. О некоторых проблемах нэпа в новейшей отечественной историографии // Актуальные проблемы отечественной истории. – Воронеж, 1995. – С. 94–99.
  24. Орлов И.Б. Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы. – М.: Моск. Гос. ут-т гум. наук, 1999. – 193 с.
  25. Там само. – С. 12.
  26. Там само. – С. 13.

27. Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа: достижение, проблематика, перспектива // Отечественная история. – 1999. – № 1. – С. 102–116.
28. Орлов И.Б. Трактовка нэпа в научном наследии В.П. Дмитренко // Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М.: ИРИ РАН, 2001. – С. 13–25.
29. НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 544.
30. Сенявский А.С. Новая экономическая политика: современные подходы и перспектива изучения // Там само. – С. 5–26.
31. Данилов В.П. К вопросу о понимании нэпа // Там само. – С. 26–33.
32. Орлов И.Б. Нэп в региональном ракурсе: от усредненных оценок к многообразию // Там само. – С. 33–35.
33. Сенявский А.С. Знач. праця. – С. 7.
34. Борисова Л.В. Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). – М.: Собрание, 2006. – 288 с.
35. Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР. Учебное пособие. – Ярославль: ЯрГУ, 2005. – 100 с.
36. Там само. – С. 4–5.
37. Там само. – С. 7.
38. Там само. – С. 44.
39. Сидоров А.В. Теоретико-концептуальные основы отечественной историографии в 1920-е годы: Автореф. дис... д. и. н. – М., 1998. – 52 с.
40. Орлов И.Б. Новая экономическая политика: государственное управление и социально-экономические проблемы (1921–1927 гг.): Автореф. дис... д. и. н. – М., 1999. – 46 с.
41. Волошинова И.В. Переселенческая политика Советского государства в 1920–1930-е годы в отечественной историографии: Автореф. дис... к. и. н. – СПб., 2002. – 24 с.
42. Наумов Н.В. Социально-экономические и культурные преобразования в СССР в годы довоенных пятилеток (1928–1941 гг.). Проблемы отечественной историографии: Автореф. дис... д. и. н. – М., 2004. – 42 с.
43. Горин М.М. Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Историографические исследования в России последних лет. – М.: АИРО-XX, 1996. – С. 239–277.
44. Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика «ревизионистского» подхода) // Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 107–121.
45. Крестьяноведение: Теория. История. Современность. – Ученые записки. – 2005. – Вып. 5. – М., 2006. – 432 с.
46. Парахонская Г.А. Из опыта преподавания курса «Контент – анализ текстов» // Социс. – 2006. – № 5. – С. 113–117.
47. Соскин В.Л. Революция и культура (1917–1920 гг.): Историко-теоретический аспект: Методологические рекомендации к курсам «История отечественной культуры». – Новосибирск: НГУ, 1994. – 127 с.
48. Соскин В.Л. Переход к нэпу и культура (1921–1923 гг.): Методологические рекомендации к курсам «История отечественной культуры». – Новосибирск: НГУ, 1997. – 107 с.
49. Соскин В.Л. Советская массовая культура: у истоков (1917–1927 гг.) – Новосибирск: НГУ, 2001. – 149 с.; Його ж. Российская советская культура (1917–1927 гг.): Очерки социальной истории. – Новосибирск: Изд-во РАН, 2004. – 452 с.; Його ж. Советская художественная культура: Социально-политический аспект. – Новосибирск: НГУ, 2002. – 207 с.
50. Рыженко В.Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е гг.: Вопросы истории, теории, историографии и методов исследования: Автореф. дис... д. и. н. – Омск, 2005. – 43 с.
51. Марчуков А.В. Украинское национальное движение УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты. – М.: Наука, 2006. – 599 с.
52. Шарапов Ю.П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921–1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка. – М.: ИРИ РАН, 2006. – 368 с.
53. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 397 с.; Ермолаев Г.С. «Тихий Дон» и политическая цензура. 1928–1991. – М.: ИМЛ РАН, 2005. – 253 с.; Максименков Л.В. Большая цензура: писатели и журналисты в стране Советов. 1917–1956. – М.: Материк: Демократия, 2005. – 750 с.
54. Майорова О.В. Литературная цензура и проблема становления «русской идеи» в художественно-публицистическом процессе XIX–XX веков: Автореф. дис... к. ф. н. – Краснодар, 2006. – 25 с.; Суров А.В. Цензурная политика Советского государства в 1917 – начале 1930-х гг.: Автореф. дис... к. и. н. – Ярославль, 2002. – 21 с.; Клепиков Н.Н. Политическая цензура на Европейском Севере РСФСР/СССР в 1920–1930-е гг.: Автореф. дис... к. и. н. – Архангельск, 2005. – 24 с.